

Az ezeréves magyar iskola

Kelemen Elemér

Az egyházi iskolák a magyar oktatás történetében a kezdetektől a XIX. század végéig

Az ötvösi szereposztás szerint az állam feladata nem több és nem is kevesebb, minthogy az egyének és a társadalom közös érdekeire és önszervező-önkormányzó képességére alapozottan és azt fejlesztve, megteremtse a népoktatás további felvirágzásának jogi, pénzügyi és igazgatási feltételeit.

Az első magyarországi iskolát – kolostoruk falai között – a Szent Márton hegyén, a mai Pannonhalmán letelepedett itáliai bencés szerzetesek létesítették 966 körül. A *kolostori iskola* elsősorban a hittérítésre vállalkozó rend hazai utánpótlását képezte: latinul (és magyarul is) tudó szerzeteseket, papokat, akik – szükségképpen – jelentős feladatokat kaptak az egyházi és az állami igazgatás kiépülő szervezetében is. A *Szent Gellért*-legenda a vértanú püspök társai között említ itt tanult térítő szerzeteseket; *Mauritius* (Mór) pécsi püspök visszaemlékezéseiben ír arról, hogy a Szent Márton-hegyi kolostorban volt iskolás vagy énekes fiú („*puer scholasticus*”). A XI. század végén – *László* király által – elrendelt vagyonösszeírás adatai, az ott használt könyvek jegyzéke pedig arról tanúskodik, hogy a kolostori iskolában a kor legmagasabb színvonalán álló, háromfokozatú képzés folyt.

A XI. században gyorsan szaporodó bencés *kolostori iskolákban* egységes elvek alapján, a rendalapító *Nursiai* (Szent) *Benedek* évszázados regulái szerint folyt a munka. Ezek az iskolák a korabeli egyetemes – európai és keresztény – műveltséget közvetítették, akárcsak a később letelepedő ciszterciák, premontréiek, domonkosok és ferencesek szerzetes iskolái. Az itt folyó oktatás és képzés, természetesen, nemcsak az egyházak és az állami hivatalok életére volt befolyással, nemcsak egy új hitvilág és erkölcsi felfogás terjesztője volt, hanem kihatott a mindennapok életére is, új ismereteket, új szaktudást segített meghonosodni a mezei gazdálkodásban és a kézműipar terén is.

Hasonló szerepet töltöttek be – már a XI. század első évtizedeitől – az egyházmegyei központok, a püspöki székhelyek *székesegyházi, káptalani* iskolái. A korabeli forrásokból ismerjük a *Gellért* püspök szervezte csanádi iskola első mesterének, *Valternek* a munkásságát, aki előkelő nemesi ifjakat gyűjtött maga köré, hogy szüleik kívánsága szerint egyházi pályára készítse fel őket. *Bonipert* pécsi püspök – az 1020-as években – *Fulbert* chartres-i püspöktől rendelt latin nyelvkönyvet (a „*Priscianust*”) a káptalani iskola számára. A győri, a váci káptalani iskolában őrzött egyházi szertartáskönyvek pedig, amelyek oktatási célokat is szolgáltak, nemcsak korabeli iskolai szokásokat, hanem becses korai magyar nyelvemlékeket is megőriztek az utókor számára.

A tífzalfanként épülő templomok mellett létesített *plébániai iskolák* az új típusú műveltség szélesebb körű elterjesztésének műhelyei voltak, s egyben – közvetítő szerepükből eredően – az anyanyelv ápolásának, az ősi magyar hagyományok „megszüntette megőrzésének” intézményei is. A nagyobb települések „városivá” átalakuló plébániai iskolái pedig – a fenntartásukban egyre nagyobb szerepet vállaló városi polgárság szükségleteihez, igényeihez igazodóan – mindinkább eltértek az egyházi iskolák hagyományos műveltségi anyagától és hierarchikus igazgatási rendjétől. A tananyagban helyet kaptak az iparűzés és a kereskedelem új ismeretei: a gyakorlatias számtan, a könyvvitel, az elemi jogi ismeretek, az anyanyelvű (többnyire német) fogalmazás és levelezés. A polgárok beleszólást követeltek az iskolák belső életébe, szervezetébe és irányításába is.

Az egyházi iskoláztatás szerves hazai fejlődése a XIII–XIV. századtól „kitermelte” a kor magasabb szintű iskoláit: a *studium generale*kat (Veszprém, Esztergom, Buda), amelyek már külföldi tanítványokat is vonzottak, és az első – királyi alapítású – hazai egyetemeket (1367: Pécs, 1395: Óbuda, 1467: Pozsony). Ez utóbbiak azonban – a fenntartásukra képes, gazdag városi polgárság híján – nem tudtak gyökeret verni; néhány éves működés után bezárták kapuikat. A magasabb műveltség, az egyetemi tanulmányok lehetőségét így egyrészt a nagy múltú nyugati univerzitások (Oxford, Párizs, valamint az itáliai Ferrara, Róma, Padova), másrészt a környező országok polgárosodott városaiban (Prága, Bécs, Krakkó) a XIV. században létesült újabb egyetemek nyújtották a magyarországi – „hungarus” – diákok számára. Az ezeken az egyetemeken tanult többsége jelentős hazai pályafutást mondhatott később a magáénak, magas egyházi és állami tisztséget töltött be.

Ez az állandó és termékeny kapcsolat a fejlettebb nyugat-európai kultúrával természetes módon közvetítője volt Magyarországon azoknak az új szellemi irányoknak és társadalmi mozgalmaknak – a huszitizmusnak, a humanizmusnak és a reformációnak –, amelyek megrendítették az egyházi műveltség és a skolasztikus iskolakultúra egyeduralmát, sőt a keresztény egyház világi befolyását, hatalmát is.

A középkor kezdeti időszakában az iskola évszázadokon át az egyház belső ügye maradt. A differenciálódó iskolarendszer és -szervezet fejlesztése és tartalmi szabályozása egyházi törvényekkel és az egyházi igazgatás keretei között történt.

Ezen a monopolisztikus helyzetben a városi iskolák, a feudalizmussal szembe forduló polgárság saját irányítása alá vont intézményei ütöttek először rést. A reformáció XVI. századi megjelenésével és elterjedésével megszülető *protestáns iskola* változatlanul egyházi intézmény, a helyi gyülekezet vallásgyakorlásának egyik, egyre fontosabb színtere volt. Ezt az iskolát azonban az egyházi közösség birtokolta, amely maga kívánta szabályozni az iskola tartalmát és tevékenységi körét, szervezetét és működését, és elutasított minden külső beavatkozást az oktatás ügyeibe. A protestáns iskola mint autonóm egyházi intézmény tehát merőben új alternatívát jelentett a katolikus iskolaügy centralizált és hierarchizált rendszerével szemben. A melanchtoni elvek és normák korántsem jelentettek olyan szigorú kötöttséget, mint a középkori szerzetesrendek szabályai vagy az egyházi zsinatok iskolai előírásai.

A mohácsi csatavesztést követően Magyarországon rendkívül gyorsan terjedtek el a protestantizmus különböző vallási és filozófiai irányzatai és a XVI–XVII. századi *pedagógiai reformeszmék*. Terjesztésükben döntő szerepet játszottak az átformált arculatú *városi iskolák*, a reformáció szellemi központjainak új, protestáns kollégiumai (Sopron, Debrecen, Sárospatak, Gyulafehérvár, Kolozsvár stb.). A reformáció átrajzolta a magyar művelődés európai kapcsolatainak térképét. A

súlypontok a német protestáns tartományokba és iskolavárosokba (Wittenberg, Halle, Jena), Angliába és a Németalföldre (Utrecht, Leyden stb.) tevődtek át, miközben, természetesen, fennmaradtak a katolicizmus régi, főképpen itáliai fellegrárai, és kiépültek újabb iskolai, egyetemi kapcsolatai (például Graz a XVI. század második felében).

A reformáció vallási és iskolai befolyásának gyors térhódítása, mindenekelőtt az *anyanyelvű népoktatás* kiterjedése és a protestáns kollégiumok növekvő szellemi vonzása már az 1540-es évektől a hitélet és az iskolai gyakorlat megújítására készítette a magyarországi pozícióit fenyegetve érző katolikus egyházat. A katolicizmus nagy tekintélyű egyházi vezetői és előrelátó iskolapolitikusai: *Oláh Miklós* és *Pázmány Péter* határozott fellépéssel igyekeztek ellensúlyozni a protestantizmus befolyását. *Oláh Miklós* anyanyelvű népiskolák felállítását szorgalmazta, az egyházi vagyon felhasználásával. A XVI. század végén – egyetemes érvényű és nagy hatású iskolai reformprogramjukra, a Ratio Studiorumra alapozottan – a jezsuiták, a XVII. század közepétől a piaristák sorra nyitották meg új szellemű középiskoláikat. 1635-ben pedig megkezdte működését a *Pázmány Péter* által alapított nagyszombati egyetem.

Az állami beavatkozás kezdeteitől az iskolaügy politikummá válásáig

Új mozzanat volt, hogy a protestantizmus kihívásaira ellenreformokkal válaszoló katolikus egyház immár iskolái ügyében sem nélkülözhetette – viszonyossági alapon – az állam, azaz a rendi országgyűlések és a királyi hatalom segítő közbeavatkozását. A Habsburg-uralkodók támogatása révén túlsúlyra jutott katolikus egyház erőfölénye a királyi Magyarországon a protestánsok üldöztetését, vallásgyakorlásuk erőszakos korlátozását, templomaik, iskoláik bezárását hozta magával. Erdély helyzete kivételes volt: itt a XVI. század derekától törvény mondta ki a felekezetek egyenjogúságát, ami – legalábbis a XVII. század néhány évtizedében – viszonylag nyugodt és egyenletes fejlődést biztosított a művelődés, az iskolakultúra terén is.

A magyar történelemnek ebből a nehéz – külső hódításoktól, vallásháborúktól és politikai belviszályoktól sújtott – korszakából az egymással szemben álló felekezetekhez kötődő, széttagolt magyar iskolaügy, paradox módon, mégis megerősödvé és megújulva került ki. A XVIII. század derekán már mintegy 4000 elemi fokú iskoláról és csaknem 100 középiskoláról: katolikus (nagyrészt jezsuita és piarista) gimnáziumról és protestáns (református, evangélikus és unitárius) kollégiumról vannak adataink. Az egyetlen hazai egyetem mellett növekvő számban látogatják a magyar diákok a környező és a távolabbi országok katolikus és protestáns egyetemeit.

Az iskola végérvényesen beépült tehát a magyar társadalom életébe, s – természetéből eredő konzervativizmusa ellenére – mindinkább a különböző társadalmi és politikai érdekek és nézetek közvetítőjévé és ütközőpontjává vált. E változásoknak megfelelően szükségképpen kibővült az iskola iránt érdeklődők köre. A monopolhelyzetüket őrző egyházak mellett, velük karöltve vagy ellenükben, a XVIII. században új szereplőként jelent meg ebben, az emberek megnyeréséért – s nem pusztán a „lelkükért” – folyó küzdelemben az állam.

Az itt vázolt folyamatnak sajátos következménye volt a Habsburgok iskolapolitikája a XVIII. század elején. *III. Károly* törvényei még a királyi és az egyházi hatalom hagyományos viszonyának s – e viszony szimbolikus kifejeződéseképpen –

a király főkegyúri jogának látszólag zavartalan továbbélését mutatják. Új fordulat azonban, hogy a katolikus püspökök változatlan és a protestáns iskolákra is kiterjedő iskola-ellenőrzési jogát ezek a törvények már a királyi felségjogból eredeztetik, és az *állami főfelügyeletet mindenféle*, tehát a katolikus egyház által fenntartott *tanintézetekre* és iskolai célú alapítványokra is *kiterjesztik*.

Az állam, az egyház és az iskola együttműködésének illetén szabályozása előjátéka volt a birodalmi érdekeket minden területen, így az egyház- és iskolaügy terén is maradéktalanul érvényesíteni kívánó, s ezért az egyházi és a nemzeti szempontokat is figyelmen kívül hagyó abszolutisztikus törekvéseknek. Ezek a szándékok teljesedtek ki azután a XVIII. század végén *Mária Terézia*, illetve – ad absurdum – *II. József* iskolapolitikájában. *Mária Terézia* a felvilágosodás és az európai abszolutizmusok példái nyomán az egységes és államilag irányított iskola-rendszer segítségével akarta elősegíteni alattvalóinak korszerű és hatékony nevelését. Az iskolaügyet – az egyházak partikuláris szempontjain túltekinthető – politikumként, azaz közügyként kezelte. Ennek érdekében alakította ki a tanügy-igazgatásnak a deklarált királyi főfelügyeleti jogot hatósági eszközökkel is érvényesíteni képes hivatali szervezetét, teremtette meg a felozlatott jezsuita rend vagyonából a tanulmányi alapot, s adta ki 1777-ben oktatási rendeletét, a *Ratio Educationist*.

A *Ratio Educationis* egyértelműen leszögezte, hogy „a nevelés és oktatásügy felső szintű felügyelete és irányítása ... maguknak a királyoknak fenntartott felségjogok közé számít, s hogy e nagy horderejű ügyben hozott rendelkezések végrehajtása ... az ország közigazgatási főhatóságának – azaz a Helytartótanácsnak, illetve a keretei között szervezett Tanügyi Bizottságnak a feladata”. A rendelkezés a fentieket különbség nélkül valamennyi vallásfelekezet iskoláira kiterjesztette, s ezáltal paradox helyzetet idézett elő. A protestáns egyházaknak, különösképpen az 1791-es autonómiatörvény iskolaállítási jogot és tanügyi önkormányzatot biztosító rendelkezései nyomán kibontakozó ellenállása és a katolikus szerzetesrendek tiltakozása megghiúsította a *Ratio* általános érvényű kiterjesztését. A lojális katolikus klérus viszont kénytelen volt tudomásul venni, hogy saját tanügyi hatóságai tulajdonképpen a királyi hatóságoknak alárendelten töltik be változatlanul tűnő tanügy-igazgatási funkciójukat.

Az iskola feletti hatalmi osztozkodásban az 1790–91-es országgyűlés tanügyi delegációjának megalakulásától kezdve *egyre határozottabban követelt magának szerepet a politizáló magyar nemesség is*. Ez az igény erősödött fel a reformkori municipiális mozgalmakban, mindenekelett természetesen a vármegye tanügy-igazgatási befolyását követelve, és a reformországgyűlések tanügyi akcióiban. Az iskolaügy fejlesztésére, illetve a világi befolyás növelésére irányuló tervekben ugyanakkor – a polgári haladás szempontjai mellett – természetesen megfogalmazták nemzeti jellegű követelések is.

Az iskola feletti vitákat illetően végül nem hagyhatjuk említés nélkül az 1840-es években fellépő *tanító- és tanármozgalmak követeléseit* sem, amelyek között, amint ezt az 1848-ban tartott első egyetemes tanítógyűlés vitái is bizonyítják, előkelő helyet foglalt el az állam és az egyház szétválasztásának, az iskolák államosításának és a szakmai érdekérvényesítésnek az igénye is.

A forradalmi vívmányok kodifikálását jelentő *1848-as április törvények* közül témánk szempontjából a *vallásügyet szabályozó XX. törvénycikk* volt a legfontosabb, amely kimondta, hogy „a törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg”.

Ez a törvény a katolikus egyház kivételezett helyzetének megszüntetésével súlyos csapást mért a feudális kiváltságok rendszerére annak ellenére, hogy az állam és az egyház szétválasztása csak részlegesen történt meg, hiszen a felsőpapság helyet foglalt a főrendi táblán, jelentős szerepe maradt a jogszolgáltatásban, a bíraskodásban és minden olyan kérdésben, amely egyházi „belügynek” számított. Fennmaradt a király főkegyúri joga, tehát az állam és az egyház szimbolikus összefonódása is, mégha ezen jogát a királynak a független és felelős magyar kormánnyal meg is kellett osztania. E felemás jogalkotás eredményeként tehát a katolikus egyház „egyenlőbbnek” bizonyult a többinél, s ezt a helyzeti előnyt különösképpen érvényesíteni tudta az Eötvös által előterjesztett népiskolai törvénytervezet – ezáltal eleve kudarcra kárhozottatott – vitájában.

Súlyos teherterételt jelentett, hogy a vallás tárgyában hozott törvény – méltányos ellenszolgáltatásképpen – állami feladatnak nyilvánította a *pápai fenntartását*, ami pénzügyi tekintetben megoldhatatlan helyzet elé állította a kormányt, illetve Eötvös minisztériumát. Az ebben az összefüggésben ismételt és jogosan felmerülő szekularizáció fenyegetését a legnagyobb iskolafenntartó katolikus egyház a törvényben kimondott autonómiájára hivatkozva és a bécsi udvarral kollaborálva elhárította. Törvényszerű volt tehát az alsótábla radikális többségének az a reakciója, hogy a szavazás első fordulójában a felekezeti iskolák eltörléséről és az úgynevezett közös községi iskolák felállításáról határozott. E baloldali radikalizmus mögött, természetesen, csak kisebb részt láthatjuk az európai mintákra tekintő és azokra hivatkozó polgári liberalizmust, sokkal erőteljesebben érvényesült benne a Béccsel szövetkező nemzetiségek ellen felfokozottan megnyilvánuló nemzeti nacionalizmus, amely a nemzetiségek erőszakos magyarosításának már korábban is tapasztalt rögeszméjét követte. Eötvös és köre csak ügyes diplomáciai manőverrel tudott a következő fordulóban érvényt szerezni annak az álláspontnak, hogy a felekezetek – a tanszabadság liberális elvének megfelelően – megtarthatják iskoláikat, és a közös iskolák szervezésére csak ott kerül sor, ahol a népoktatás feltételei hiányoznak vagy nem felelnek meg a törvény által előírt követelményeknek. A felsőház azonban ebben a formájában is elutasította a törvénytervezetet, amely végül is – a felgyorsuló bel- és külpolitikai események hatására – húsz évre lekerült a magyar törvényhozás napirendjéről.

Az abszolutista korszak csaknem egy emberöltőre visszaállította a korábbi, anakronisztikus viszonyokat, megerősítette a katolikus egyház államegyházi szerepét, korlátozta a protestáns egyházak iskolaügyi autonómiáját. A közoktatás elkerülhetetlen reformlépéseit Bécs diktálta. Tanügyi intézkedéseire a megszilárdult helyzetű katolikus főpapság készséggel nyújtott segítséget. A magyar klérus ugyanakkor ügyes diplomáciával védte ki az uralkodónak az 1855-ös konkordátumra támaszkodó centralizációs tervét, amely a bírodalmi egység nevében a bécsi érseknek kívánta alárendelni, tehát nemzeti jellegében akarta korlátozni a magyar katolikus egyházat.

Ezek az évtizedek ugyanakkor lehetőséget adtak a legnagyobb magyar művelődéspolitikus, Eötvös József számára, hogy a közelmúlt tapasztalatait is feldolgozva felkészüljön az „állam–egyház–iskola” problémakör állambölcseleti és gyakorlati politikai kérdéseinek új alapokon nyugvó megoldására.

Az ember és az emberi viszonyok tökéletesítésének programja

Eötvös József az 1850-es években írott nagy elméleti művében a társadalmi és állami berendezkedésnek azt a formáját és működési elvét kereste, amely a XIX. század „uralkodó eszméinek”: a szabadságnak, az egyenlőségnek és a nemzetiségnek (a nemzeti gondolatnak) a jegyében és ezek egyensúlyára ügyelve, elősegíti az egyén kibontakozását, meghozza az egyén és a társadalom boldogulását és elősegíti a haladást. Így jutott el – *Bentham* és *Condorcet* nyomán – az ember és az emberi viszonyok tökéletesítésének programjához, a neveléshez, valamint az emberek szűkebb és tágabb közösségeinek, az államnak és az önkormányzatoknak ebben vállalandó szerepéhez. A társadalomirányítás ezen tényezőikön nyugvó egyensúly-rendszerre, valamint a nevelésnek az egyén érvényesülésében és a társadalom harmonikus gazdasági és politikai fejlődésében játszott szerepe volt *Eötvös* művelődéspolitikai programjának s benne a népoktatás törvényi szabályozásának elvi-elméleti alapja.

A népoktatás reformja *Eötvös* felfogása szerint szervesen beleilleszkedett a magyar állam átfogó, tehát az állami élet, a közigazgatás, a bírászkodás, az egyházi élet és a mindennapi életviszonyok egészére kiterjedő modernizációjának rendszerébe. Ennek a modernizációnak *Eötvös* számára talán a legsúlyosabb és legproblematicusabb kérdése – 1848 tapasztalatai alapján, de világfelfogásából és az imént vázolt elméleti alapvetéséből következően is – az állam és az egyház viszonyának szabadelvű szabályozása s ennek elemi feltételeként az egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház anakronisztikus, feudális hagyományokat és viszonyokat őrző szervezetének, működési rendjének a megújítása volt. A hívő, katolikus *Eötvös* meg akarta szabadítani egyházát a múlt terhes örökségétől. Ez magától értetődően nem jelentett egyházellenességet. *Eötvös*, amint azt egyik *Montalembert*-hez írott levelében kifejtette, a katolikus egyház helyzetének megszilárdítását és társadalmi befolyásának erősítését bel- és külpolitikai szempontból egyaránt rendkívül fontosnak tekintette (ez utóbbit a számára kozmikus méretűnek tűnő pánszláv befolyás ellensúlyozására, az előbbit a társadalmi egyensúlyt fenyegető kommunisztikus nézetekkel szemben).

Az egyház megújításának, megszilárdításának, megtépázott társadalmi tekintélye és befolyása visszaállításának eszközét a protestáns egyházak történeti tapasztalataira és gyakorlatára hivatkozva az egyházi hierarchia, a klérus túlsúlyának felszámolásában és – mindenekelőtt az egyházi vagyon és az iskoláigye kezelését illetően – az alsópapáság és a laikusok befolyásának megnövelésében látta. Ennek megfelelően, az alulról építkező demokratikus egyházi szervezet kiépítését, azaz a polgári értelemben vett katolikus egyházi autonómia megteremtését tartotta céljának. Meggyőződése szerint csak így nyerhet értelmet s kaphat világos tartalmat a különböző hazai hitfelekezetek 48 után ismételtlen törvényben deklarált egyenlősége és viszonszága. Az erdélyi katolikus autonómia (ahol is ennek évszázados történeti előzményei voltak), valamint a román és a szerb görög katolikus egyház szervezeti szétválasztása és belső önkormányzatuk kiépítése (ami a későbbiekben nemzetiségi önállóságuk szinte egyetlen biztosítéka maradt) jó reményekkel töltötték el *Eötvös*öt.

A katolikus püspöki kar retrográd körei *Simor* hercegrésszal az élen először indignálóda visszautasították, később pedig – Róma bátorítására is – taktikázásokkal tévútra viték és megühistették *Eötvös* egyházi reformelképzeléseit. A katolikus autonómia legfőbb akadálya, szemben a protestánsokéval – olvashatjuk egy másik levélben –, hogy „a katolikus egyházat kizárólag a magasabb klérus képviseli. ... Ennek az autonómiának az állam részéről történő korlátozását a katolikusok legnagyobb része – magát az alsó klérust is ideeszmítva – úgy fogja fel, mint szükséges korlátozását egyes püspökök mindenhatóságának, amelyet ezek éppenséggel nem a népoktatás és nem is az egyház érdekében használnak fel.” Ebből következik *Eötvös*nek az a megállapítása, hogy „mindazon intézetek, amelyeket a klérusra bíztak – mindenekelőtt a népiskola és a gimnáziumi oktatás – olyan állapotban vannak, amilyennel civilizált országban nemigen találunk... A népnevelés körében tapasztalt hátramaradásunk ... egyedül az egyházférfiúknak rovatik fel bűnül.”

A katolikus egyház egyre nyilvánvalóbb megreformálhatatlansága, a klérus makacs ellenállása, majd ellentámadása jelentette a népoktatási törvény körüli parlamenti és parlamenten kívüli vitáknak kemény ellenpólusát, amit *Eötvös* világosan látott, bár a nyilvánosság előtt nagyfokú tapintattal kezelt. *Simor János* például attól a kétes értékű diplomáciai manővertől sem riadt vissza, hogy a kiegyezés szentesítette közjogi viszonyokat megkérdőjelezve, magának tulajdonítsa az egyházak és az iskolák főfelügyeletének *Ferenc Józseftől* a független és felelős magyar kormányra, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszterre átruházott jogát és az ezzel összefüggő főkegyúri jogot. Mindez igen távol esett a „szabad egyház a szabad államban” programban összegezhető eötvösi elképzelésektől.

E sikertelen és *Eötvös* számára feldolgozhatatlan személyes kudarcot jelentő autonómiakísérletnél azért volt szükséges kissé hosszabban elidőznünk, hogy világosan lássuk azt a közeget, amely, ha megghiúsítani nem is tudta, soha nem is tette magáévá a népoktatás liberális elveken nyugvó polgári reformját, s ezzel nagymértékben korlátozta a törvény megvalósításának esélyeit. Az állam, az egyház és az iskola kérdése csak ebből az összefüggésből érthető és magyarázható meg, nemcsak a dualizmus korában, hanem a modern magyar közoktatás egész – ellentmondásos és viszontagságos – máig tartó történetében.

A tankötelezettségnek a népoktatási törvényben előírt és sokak által vitatott kényszerével *Eötvös* a tanzabadság és a tanítás szabadságának széles körű garanciáit állította szembe. A tanítás szabadságának elvéből, amelyet a klasszikus liberális felfogás a szólásszabadsággal egyenrangú jogként kezelt, egyenesen következett az *iskolaálltás és fenntartás szabadsága*, ami a polgári és a hitfelekezeti közösségekre (=közsékekre), az államra, valamint az egyes állampolgárokra, illetve az egyének e célra létesült társulásaira egyaránt kiterjedt. A viták során megnyilvánuló kétoldalú támadások egyrészt az egyházak hagyományos privilégiumainak korlátozását nehezítették, főképpen a katolikus klérus részéről, másrészt – mindenekelőtt az erősödő nacionalizmus szempontjából – az állam közvetlen és közvetett befolyását tartották elégtelennek és erélytelennek. A „közös” felekezet nélküli iskolák kizárólagos igénye azonban 1848-tól eltérően 1868-ban már nem kapott nagyobb nyomatékot és támogatást. A kialakult kompromisszum lényegében kielégítette a domináns politikai csoportok érdekeit. A kérdés illetően módon történt szabályozása egyébként az eötvösi koncepció legfontosabb elemeként az érdekek egyeztetésének és az ellentétek kiegyenlítésének elvi indokokkal és gazdasági, politikai megfontolásokkal egyaránt alátámasztott, mesteri megoldása, az „egzigenációhoz” igazodó reálpolitikai lépés volt.

A modern, polgári tanügy-igazgatási törvény végrehajtása

A törvény megvetette a modern tanügyigazgatás, a népiskolai hatóságok átfogó rendszerének alapjait. A polgári állam önkorlátozó szerepéből kiinduló állami szabályozás és felügyelet – felekezeti iskolák vonatkozásában az úgynevezett főfelügyelet – tág teret adott az állami túlsúlyt, az etatizmust korlátozni képes különféle típusú helyi önkormányzatok számára, az egyének, valamint az iskola-fenntartó polgári és hitközségek aktív közreműködésére a népoktatás ügyeiben, és utat nyitott a helyi és a megyei, valamint az egyházi közigazgatás tevékenységének megújításához. A népnevelés kiterjesztése a törvény által az emberi szabadság, a társadalmi és politikai egyenlőség, a nemzeti felemelkedés céljait szolgálta, s alapja lehetett „a műveltségi állapot további emelésének... a magasabb tanintéze-

tek tökéletesítésének" is. Ebben a munkamegosztásban világosan megragadhatók az állampolgárok, a különféle állampolgári egyesületek, közösségek, így tehát az egyházak és az önkormányzatok, valamint az állam és az állami tanügyigazgatás jogai és kötelességei. Az eötvösi szereposztás szerint az állam feladata nem több és nem is kevesebb, minthogy az egyének és a társadalom közös érdekeire és önszervező-önkormányzó képességére alapozottan és azt fejlesztve, megteremtse a népoktatás további felvirágzásának jogi, pénzügyi és igazgatási feltételeit.

A katolikus egyház hagyományos privilégiumainak, illetve a protestáns egyházak autonómiájának a merev értelmezése és makacs védelme mégis ezt a kérdést állította a politikai és ideológiai csatározások előterébe. Az általuk kiharcolt módosítások egy része valójában megerősítette az iskolafenntartók autonómiáját, legalábbis a törvényjavaslat eredeti szövegéhez, ha nem is a korabeli gyakorlathoz képest. Az egyes iskolafenntartó hitfelekezetek ugyanis a saját képviselőik által meghatározott módon és mértékben igényt tarthattak híveik anyagi hozzájárulására, maguk választhatták tanítóikat és meghatározhatták a tanítói fizetést, maguk jelölték ki az iskolában használatos tankönyveket, és önállóan intézkedhettek a tanítási rendszer és módszer mikéntjéről. Kikerültek a törvény szövegéből az egyházi tanügyigazgatás önállóságát sértő, direkt hatósági beavatkozások is.

A törvény ugyanakkor szigorította a felekezeti iskolák működésének tárgyi és személyi feltételeire, valamint a tanítás alapkérdéseire, elsősorban a kötelező tantárgyakra vonatkozó szabályokat. A nem előírászerűen működő felekezeti iskolák „bezárására” vonatkozó pontatlan javaslattal szemben, a beavatkozás fokozatosságát is betartva, „három ízbeni – félévenként történt – megintés” után községi iskola felállítását rendelte el, s ebben az esetben felhatalmazta a polgári községet a törvényben megállapított iskolaadó kivetésére. Községi iskola céljaira pedig abban az esetben is figyelembe vehették a lakosság anyagi erejét, ha az egyes hitfelekezetek önálló, ám a községi iskoláztatási igényeket ki nem elégítő iskolát tartottak fenn, s az ezt szolgáló hozzájárulás nem érte el az iskolaadó előírt ötszázalékos mértékét.

A törvény végrehajtása körüli viták két kérdés körül gyűrűztek: a botránykövet a községi iskolák létesítése és a tanfelügyelőknek a felekezeti iskolákkal szemben követett eljárás módja jelentette.

A helytörténeti kutatások a korabeli sajtó és a levéltárakban őrzött közigazgatási iratok alapján bizonyító erejű példák sorát tárták fel abban a tekintetben, hogy az új típusú községi iskolák létesítése nem korlátozódott csupán az iskola nélküli vagy az elégtelen felekezeti iskolával rendelkező településekre. A nagyvárosokban, elsősorban Pesten, de számos megyeszékhelyen is nagyarányú „iskolaközségesítési” mozgalom indult; az olykor országos hullámokat vető egyházi ellenakciók dacára többnyire maradandó eredménnyel. Az egi iskolák körüli bonyodalmakra maga *Eötvös* is kénytelen volt reagálni. Az egi, a kaposvári, a zalaegerszegi, a szombathelyi példák azt bizonyítják, hogy a felekezeti iskolák akár homogénnek is tekinthető, polgárosodó városi lakosság már kiszakadt az egyházi irányítás alól, s maga vette kezébe iskoláinak ügyét. A létrejött iskolaszékek, amelyekben a különböző városi rétegek képviselői mellett a tanítóság is helyet kapott, jó példái voltak a társadalmi önirányítás eötvösi gondolatának, és a jövőnek szóló felelősséggel vállalták az iskolák helyi irányítását. Ez a demokratikus közgondolkodás kedvezően hatott az iskolák szellemiségére is; kialakult például az iskolavezetésnek az az előremutató gyakorlata, hogy a tanítók meghatározott időszakonként váltották egymást az iskola élén. A következő évtizedekben

általában a községi iskolák jelentették a népoktatás tartalmi fejlesztésének szakmai bázisát.

De szép számmal találhatunk példákat a kisebb települések felekezeti iskoláinak községiesítésére is, főleg protestáns falvakban, ahol elsősorban a tanítók voltak a mozgalom kezdeményezői, továbbá néhány olyan községben, ahol a vegyes felekezeti lakosság „az evangéliumi gondolat” jegyében akarta lebontani a felekezeti oktatás gátjait. Ez utóbbi próbálkozások azonban többnyire kérészetűek voltak. Számos példával bizonyítható: a papság a lelki terror eszközeitől sem riadt vissza, hogy az eltántorodó híveket jobb belátásra bírja. A Zala megyei Homokkomáromban S. M. ferences szerzetes például azzal az indoklással tagadta meg a templom szószékéről a hittanórák megtartását, hogy a szentek képei helyett „... kígyók, békák, krokodilok, vad oroszlanok és kegyetlen viperák (azaz a Gönczy-féle természetrajzi faliképek) díszítették az iskola falait”. A Vas megyei Szerdahely plébánosa hívei előtt azzal igazolta a hittanórák bojkottját, hogy „amit majd én egy-két órában építék, azt az úrfi (tudniillik a községi iskola tanítója) hetenként 30 órát tanítva lerontja”.

Ezzel a háttérrel magyarázható, hogy a „községiesítés” valóságos adatai az országos statisztikákból alig reprodukálhatóak, hiszen az ilyen körülmények között átalakított iskolák zöme néhány hónap múlva „visszatért egyháza kebelére”. Somogy megyében például 1869 elején még csupán három, a novemberi iskolatanácsai ülés jegyzőkönyve szerint már 47 községi iskolát tartottak nyilván, számuk azonban a tanév végére 27-re csökkent. Sok esetben természetesen taktikai szempontok is szerepet játszottak: az államsegéllyel rendbehozott községi iskola évek múlva újra cégtáblát cserélt.

Az egyházak részéről megnyilvánuló elemi erejű tiltakozás készítette *Trefort Ágostont* arra, hogy 1873-ban körlevélben szögezze le, nem az a cél, hogy „mindenáron minél több községi iskola legyen, hanem az, hogy mindenütt a törvényes követelményeknek megfelelő jó iskolák legyenek”. Mérsékletre intette a tanfelügyelőket: „a kényszer eszközei alkalmazását megelőzőleg ... a felvilágosítás leghatékonyabb módját tartsa legelső és legbiztosabb módszernek”. Erre a figyelmeztetésre azért volt szükség, mert a tanfelügyelők komolyan vették a törvénynek azt a rendelkezését, hogy az előírásoknak meg nem felelő iskolák fenntartóit intésben kell részesíteniük, s három megintés után az iskolát községivé kell nyilvánítani. *Kovács Sebestyén Gyula* Somogy megyei tanfelügyelő például 1871-ben 191 felekezeti iskolát részesített első-, egyet másodfokú megintésben, amivel óriási felzúdulást váltott ki. Az egyházi hatóságok – hasonló esetekkel magyarázható – tiltakozása vezetett végül is az idézett miniszteri rendelet kiadásához.

Trefort mérsékletre intő rendelkezései és „a népiskolai hatóságok, azaz a tanfelügyelők megszeliődése” csakhamar meggyőzték a népiskolák túlnyomó többségét fenntartó egyházak vezetőit arról, hogy – nyilvánvaló gazdasági és politikai okokból – sem az állam, sem a megyei nemesi vezetés nem akar lemondani a tőlük várható segítségről. Ilyen értelemben tekinthetjük tehát az 1873-as esztendő a „fordulat évének” a népoktatási törvény végrehajtásának történetében. Az új állami és a saját történetileg kialakult szervezetét törvényi jóváhagyással megőrző egyházi tanügyigazgatás kezdeti feszült, bizalmatlansággal, gyanakvással és felekezeti féltékenységgel terhelt kapcsolatát 1873 után némi megnyugvás, a célszerű munkamegosztáson alapuló együttműködés keresése váltotta fel. Ez nyilvánult meg például az egyházi hatóságok részéről az iskoláztatás általánossá és rendszeressé tételét sürgető hatósági intézkedések igénylésében és támogatásában. (Miközben a lelkészek több helyütt tüntetően kinyilvánították, hogy „a tankötelezettség végrehajtásának ominosumát” nem hajlandók magukra vállalni.)

1873–74-ben ment végbe a *népoktatási törvény* demokratikus szellemében fogant megyei iskolatanácsok átalakítása is, az iskolatanácsokat korábban negligáló nemesi megyei vezetés és a magas rangú helyi egyházi személyiségek tüntető részvételével. A helyi, megyei politikai és egyházi vezetés nyíltan is demonstrált összefogása céljaiknak megfelelő mederbe terelte a népoktatási törvény végrehajtását, felhasználva belőle mindazt, ami közös érdekeiket szolgálta. Ezt a „kiegyezést” szentesítette a *népiskolai hatóságok* 1876-ban bekövetkezett *átszervezése*: a tanügyigazgatásnak az egységes polgári államberendezésbe illeszkedő, ugyanakkor a helyi hatalmi, önkormányzati érdekeket messzemenően érvényesíteni engedő „kétarcú” szervezete. Ez a szabályozás csak a legtágabb kereteket, a stratégiai irányokat jelölte ki – a többi között – a nem elsőrangú politikai kérdésként kezelt népoktatás dolgaiban; a megvalósítás módját és mértékét a helyi érdekeket megtestesítő önkormányzati szervekre bízta, amelyek tevékenységét viszont a korábbinál rövidebb állami pórázon tarthatta.

A középiskolai törvény

A stratégiai jelentőségűnek mondott középiskola esetén 1883, a középiskolai törvény után a népiskolai hatóságoktól független, *regionális jellegű tanügy-igazgatási szervezet* jött létre. A regionális katonai, pénzügyi, vasúti stb. közigazgatás új szervezetével párhuzamosan kialakított *tankerületi főigazgatóságok* közvetlenül a vallás- és közoktatási minisztérium irányítása alá tartoztak. Ezáltal – a megyei s részben az egyházi hatóságokkal való bonyolult egyeztetési műveletek nélkül – lehetővé vált az állami érdekek közvetlen érvényesítése az egyes középiskolák nevelő-oktató munkájában, akár a megyei, akár a felekezeti, de – főképpen – a nemzetiségi autonómiák rovására.

A kezdeti időszakban a *népoktatási törvény* fő ellenlbasát jelentő katolikus egyház részéről az 1870-es évek második fele és a következő évtized a fejlődés és a fejlesztés szükségességének a felismerését, a népoktatás feltételeinek a körülmények által kikényszerített javítását s a népoktatási törvénytől fenyegetni vélt pozíciók ismételt megszilárdítását jelentette. Az egyház végeredményben nyert a törvény végrehajtásával, s a némiképpen korszerűsített népiskolái révén megerősítette befolyását, elsősorban a falusi lakosság, a parasztság körében.

A népoktatás pénzügyi statisztikai adatai az 1870–80-as években az egyházi hozzájárulás ugrásszerű megnövekedéséről tanúskodnak. Itt természetesen nemcsak arról van szó, hogy a lakosság túlnyomó többsége most már valamelyik hitfelekezet tagjaként fizette az ötszázalékos iskolaadó mértékéig megnövelt egyházi hozzájárulását, és ezt a végrehajtás szigorodó hatósági eszközeivel be is vasalták rajta. Ezek az adatok egyben az egyházak iskolafenntartó szerepének és az oktatáspolitikai kérdésekbe mind nagyobb beleszólásra jogosító elsőbbségének az igazolását is jelentették anélkül, hogy a teherviselés tényleges arányai lényegesen változtak volna. Az egyházi iskolákat ugyanis elsősorban a hívek hozzájárulásai (tandíj, egyház és iskolaadó stb.) tartották fenn. Az ebből befolyt jövedelmek elégtelenségét még a hatalmas birtokokkal rendelkező katolikus egyház sem a saját vagyonából, hanem a községi és az állami erőforrásokból igyekezett pótolni, s ezek elnyerése érdekében ideiglenesen akár az iskola névtáblájának a kicserélését is eltúrte vagy tudomásul vette. A „kiegyezés” tehát a korábbi viszonyok megszilárdítását, az egyházi befolyás maradéktalan érvényesítését jelentette. Ez az iskolahálózat jellegében, az iskolafenntartás lényegében változatlan arányaiban, valamint az elemi iskolai nevelő-oktató munka tartalmában és szellemében egyaránt kifejezésre jutott.

Ebben a periódusban az időszakosan felélénkülő helyi presztízsvitáktól eltekintve zavartalannak, sőt harmonikusnak tekinthetjük az állami és az egyházi népiskolai hatóságok kapcsolatát, mind szorosabbá váló együttműködését. Kivételt ez alól az erősödő és a nemzeti(ségi) egyházak érdekeivel mind gyakrabban ütköző magyar nacionalizmus iskolapolitikai törekvései jelentettek, már az 1880-as években is. Ez különösen 1893, majd 1907 után vált harci kérdéssé, amikor is a felekezeti iskoláknak nyújtott tanítói fizetéskiegészítés és korpótlék, majd a tandíjmentességet kompenzáló államsegélyek révén – az érintett egyházakkal való nyílt konfrontációt is vállalva – az állam durván beleavatkozott a nemzetiségi iskolák életébe. Más esetekben azonban az iskolák körülményeinek rendezését szorgalmazó állami intézkedések messzemenően méltányolták az egyházak álláspontját, s az egyházközségek anyagi nehézségeit az állami támogatás egyre bővülő forrásából segítettek enyhíteni.

Az 1890-es években újra fellángoló egyházpolitikai harcok a polgári házasság, a polgári anyakönyvezés és a zsidó vallás recepciója körül még nyilvánvalóbbá tették bizonyos egyházi körök megújulásra való képtelenségét és merevségét a társadalmi problémák kezelésében. A kultúrharc azonban alig-alig befolyásolta az iskola kérdésében létrejött „*treuga dei*” állapotot. Csáky liberális oktatáspolitikai fellépésének hatására tapasztalható volt ugyan némi feszültség, a kezdeti szigorú idéző tanügy-igazgatási akciók azonban csupán kisebb helyi viharokat kavartak. A helyenként felemlegetett tanfelügyelői „túlzások” a közigazgatási bizottságok közreműködésével többnyire csendesesen leszereltek. A helyi tanügyigazgatás – változt konstrukciójának megfelelően – valóságos hullámtörőjévé vált akár az országos közoktatás-politikai intézkedéseknek, akár renitens tanügyi gondolatoknak, illetve a helyi érdekekhez igazította azokat.

Ez, persze, így volt szükségszerű és természetes, azaz a korabeli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak megfelelő. Az egyházakkal való együttműködés szükségképpen következett a magyar polgári állam – kétségtelenül felemás – liberális konstrukciójából is, hiszen az önkormányzatok és a központi hatalom egyensúlyára alapozott rendszerben elvileg is elképzelhetetlen lett volna például az iskolák – később, történelmietlenül, oly sokszor számon kért – radikális államosítása.

De szükségtelenül is tette volna a hatáskörök szigorú szétválasztását az államnak és az egyháznak az iskolaügyekben tapasztalt kölcsönös közeledése egymáshoz; egyrészt a hivatalos közoktatás-politika liberális szólamokkal leplezett igazodása a társadalom vallásos hagyományaihoz és igényeihez, másrészt az érdekegyezőség felismerésén alapuló békülékenyebb, engedékenyebb egyházi politika. A népoktatás kétségtelenül polgári jellegű átalakulása ellenére is töretlen egyházi befolyás – a lakosság többségét képező paraszti és félpaszti tömegek tudati állapotával, vallásos meggyőződésével teljesen összhangban – szilárd alapját jelentette mind a feudális vonásokat őrző magyar polgári állam, mind a – még több szállal a múltban gyökerező – helyi uralkodó elit(ek) érdekeinek megfelelő ideológiai-világnézeti, korabeli terminológiával „valláserkölcsi” nevelésnek, az iskolában és az iskolán kívül egyaránt. Végső soron ez a hazai valóság jelentette az eötvösi modernizációs eszmék s így a népoktatási törvény megvalósításának reális társadalmi kereteit és objektív korlátait. Mindez természetesen visszahatott az iskolai munka tartalmára is. Az egytanítós, felekezeti kisiskola, jellegénél, körülményeinél fogva, makacsul ellenállt a tartalmi megújítási törekvéseknek, s eleve korlátok közé szorította a korszak modernizálódó tanterveinek maradéktalan megvalósulását.